

Сняжана Асабіна

Гродна

### Лексічныя варыянты фразеалагізмаў у творах Міхася Лынькова

Даследуючы стылістычныя функцыі, спосабы і прыёмы выкарыстання фразеалагізмаў у творах пісьменніка, неабходна размяжоўваць індывідуальна-аўтарскае і агульнанароднае ўжыванне гэтых моўных адзінак. Такой агульнанароднай, агульнамоўнай з'явай выступае варыянтнасць шмат якіх фразеалагізмаў, г. зн. іх магчымасць рэалізоўвацца ў маўленні ў дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксце. Прычым і тут, як будзе паказана ў далейшым, можна бачыць спецыфічнае, характэрнае, відаць, толькі для творчай манеры М. Лынькова.

З'ява фразеалагічнай варыянтнасці не новая ў мовазнаўстве, яна шырока даследавалася ў працах рускіх фразеологаў А. М. Бабкіна, А. І. Дзібровай, У. П. Жукава, В. М. Макіенкі, А. І. Малаткова і іншых.

У беларускім мовазнаўстве пытаннямі варыянтнасці фразеалагізмаў займаліся А. С. Аксамітаў, М. М. Аляхновіч, С. К. Берднік, М. А. Даніловіч, І. Я. Лепешаў, З. А. Рудакоўская, Ф. М. Янкоўскі. У манаграфічнай працы І. М. Хлусевіч<sup>1</sup> зроблена першая ў нашым мовазнаўстве спроба ўсебаковага, сістэмнага вывучэння фразеалагічнай варыянтнасці. Як паказана ў гэтым даследаванні, каля 31 працэнта фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы ахоплены з'явай варыянтнасці. Прычынай узнікнення варыянтаў з'яўляецца *супярэчнасць паміж формай і зместам фразеалагізма. Ідэальна фразеалагіч-*

<sup>1</sup> Гл.: І. М. Хлусевіч, *Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове*, Гродна 2002, с. 22.

нае значэнне, адпрацаванае і замацаванае моўнай традыцыяй, павінна адназначна перадавацца формай, але такая суадноснасць (ці адпаведнасць) пастаянна парушаецца. Справа ў тым, што значэнне фразеалагізма мае тэндэнцыю набываць розныя формы выразнення, і наадварот: адна і тая ж фразеалагічная форма імкнецца абслугоўваць розныя моўныя функцыі<sup>2</sup>.

Звычайна вылучаюць 8 тыпаў фразеалагічнай варыянтнасці: лексічны, фанетычны, акцэнтны, акцэнтна-фанетычны, словаўтваральны, марфалагічны, канструкцыйна-колькасны, камбінаваны. Гэтыя тыпы варыянтаў вызначаюць на аснове таго, што змяняецца ў фразеалагізме: кампанент ці яго фармальны бок.

У манаграфіі І. М. Хлусевіч паказана, што сярод фразеалагізмаў, для якіх характэрна варыянтнасць, назіраецца шэраг апазіцый. З аднаго боку, выступаюць выразы з лексічнай варыянтнасцю (з пераменным кампанентам у іх складзе), з другога – з фармальнай (з відазмяненнямі аднаго і таго ж кампанента). І тым, і другім фразеалагізмам, у якіх вар'іраванне заўсёды адбываецца ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі, супрацьпастаўляюцца выразы з канструкцыйна-колькаснай варыянтнасцю, у якіх мяняецца колькасць кампанентаў і, значыць, канструкцыя. Што да фразеалагізмаў з камбінаванай варыянтнасцю, то яны знаходзяцца ў апазіцыі да ўсіх пералічаных вышэй выказаў, бо ўтрымліваюць у сабе розныя віды вар'іравання<sup>3</sup>.

Найбольш пашыраны – лексічны тып фразеалагічнай варыянтнасці. Лексічныя варыянты – гэта слоўна-кампанентныя разнавіднасці фразеалагізмаў, якія адбываюцца ў межах адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі і не ўносяць якіх-небудзь сэнсавых адценняў у змест фразеалагізма<sup>4</sup>.

Сярод названых тыпаў варыянтнасці у творах Лынькова пераважае лексічны. Зафіксавана 157 фразеалагізмаў з лексічнай варыянтнасцю, некаторыя з іх сустракаюцца па некалькі разоў, таму агульная колькасць ужыванняў складае 323 адзінкі. Для параўнання: словаўтваральных варыянтаў налічваецца 34, марфалагічных 54, фанетычных 19, акцэнтна-фанетычных 4.

<sup>2</sup> В. П. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*, Москва 1978, с. 103–104.

<sup>3</sup> І. М. Хлусевіч, с. 71–72.

<sup>4</sup> В. П. Жуков, *Русская фразеология*, Москва 1986, с. 168.

Пры лексічнай варыянтнасці могуць замяняцца кампаненты, суадносныя з рознымі часцінамі мовы, але ў большасці выпадкаў – з назоўнікам (54 фразеалагізмы, 90 ужыванняў) і дзеясловам (57 фразеалагізмаў, 144 ужыванні). Разгледзім спачатку фразеалагізмы, у якіх у якасці пераменных кампанентаў выступаюць назоўнікі. У палове выпадкаў яны з’яўляюцца сінонімамі: 1) абсалютнымі, якія супадаюць ва ўсіх сваіх значэннях: *з мінуты на мінуту* – *з хвіліны на хвіліну*; *на ўсю моц* – *на ўсю сілу*; *к чорту* – *к д’яблу*; *на злосць* – *на зло*; *ні кроплі* – *ні каплі*; 2) якія могуць супадаць толькі ў пэўных значэннях полісемантычнага слова: *дзіўная рэч* – *дзіўная справа* (супадаюць у значэннях ‘факт, з’ява рэчаіснасці,’ ‘абставіны’); *з пункту гледжання* – *з пункту погляду*; *сам сабе гаспадар* – *сам сабе пан*; *пракладаць дарогу* – *пракладаць шлях* – *пракладаць сцезку*;

Узаемазамена кампанентаў-назоўнікаў адбываецца таксама на аснове тэматычных, гіпера-гіпанімічных (рода-відавых), метанімічных, метафарычных і сінекдахічных сувязяў, прычым паняцці “метафара”, “метанімія” і “сінекдаха”, якія азначаюць спосабы развіцця пераносных значэнняў у словах, у адносінах да фразеалагічных кампанентаў выкарыстоўваюцца ўмоўна.

У творах Лынькова сустракаем вар’іраванне: 1) на аснове метаніміі: *загнаць у магілу* – *загнаць у труну*; *мурашкі пабеглі па цэле* – *мурашкі пабеглі па спіне* (перанос назвы з месца на тое, што ў ім знаходзіцца); *раскінуць розумам* – *раскінуць галавой*; *перабіраць у галаве* – *перабіраць у памяці* (перанос з назвы прадмета на яго накіраванасць); 2) на аснове сінекдахі: *глядзець смерці ў вочы* – *глядзець смерці ў твар*; *пападацца на кручок* – *пападацца на вудачку*; *сядзець на шыі* – *сядзець на карку*; *нагі не варты* – *падэшвы не варты* (перанос з назвы цэлага на яго частку); 3) на аснове метафары: *абліваць гразю* – *абліваць памяямі*; *пух ляціць* – *пер’е ляціць* (перанос назвы на аснове падабенства).

Сярод фразеалагічных варыянтаў з вар’іруемымі назоўнікамі варта вылучыць фразеалагічныя адзінкі, кампаненты якіх не накладваюцца па сваім значэнні на словы свабоднага ўжывання і асацыіруюцца са словамі рознага значэння, што аб’ядноўваюцца ў адно сямантычнае поле. На думку У. П. Жукава, такія фразеалагізмы могуць быць вытлумачаны па-рознаму. *З аднаго боку, фразеалагізмы тыпу вынуть душу* – *вынуть сердце*; *как с неба свалиться* – *как слезы свалиться* могуць з’яўляцца разнавіднасцямі адной і той жа фразеалагічнай адзінкі. З другога боку, такія фразеалагізмы можна кваліфікаваць як фразеалагічныя сінонімы, якія маюць

у сваім складзе адзін ці некалькі агульных кампанентаў. Нарэшце, такія ўтварэнні можна разглядаць як прамежкавыя (гібрыдныя) з'явы паміж варыянтнасцю і сінаніміяй<sup>5</sup>.

У творах пісьменніка знаходзім 9 прыкладаў замены фразеалагічных кампанентаў *душа – сэрца*: *душа не ляжыць – сэрца не ляжыць*; *вялікага сэрца – вялікай душы*; *на дне душы – на дне сэрца*; *з адкрытай душой – з адкрытым сэрцам*; *душа ные – сэрца ные*; *душа крывёй абліваецца – сэрца крывёй абліваецца*; *душа гарыць – сэрца гарыць*; *адлягло на душы – адлягло на сэрцы*; *рваць душу – рваць сэрца*. На нашу думку, дадзеныя кампаненты з'яўляюцца варыянтамі, а не сінонімамі, бо супадаюць у значэнні 'сукупнасць характэрных рыс, уласцівых асобе'. Сэнсавая сувязь паміж кампанентамі і іх здольнасць узаемазамяняцца ў любым кантэксце паказвае, што гэта варыянты: *І страшна, аж млосна робіцца. І добра... на душы адлягае*<sup>6</sup>. – *Гінуць чорныя думы, адлягае на сэрцы*<sup>7</sup>.

Па аналогіі з пералічанымі вышэй варыянтнымі назоўнікавымі кампанентамі *душа – сэрца* фразеалагізм *накіпела на сэрцы*, ужыты Лыньковым, можна лічыць магчымым варыянтам да выразу *накіпела на душы*, зафіксаваным фразеалагічнымі слоўнікамі. Параўнаем таксама магчымыя варыянты *каменем на душы*, *сушыць душу*, *набалела на сэрцы* з адпаведнымі агульнаўжывальнымі *каменем на сэрцы*, *сушыць сэрца*, *набалела на душы*. Дарэчы, на фразеалагічным узроўні кампаненты *душа – сэрца* валодаюць большай семантычнай блізкасцю, чым на ўзроўні слоў.

Падобнае можам сказаць і ў дачыненні да фразеалагізмаў *падцягнула жылот – падцягнула дух*, кампаненты якіх (*жылот – дух*) не супадаюць на лексічным узроўні, але, выкарыстоўваючыся ў фразеалагічных адзінках, набываюць роднасную семантыку і з'яўляюцца варыянтамі.

Вар'іраванне дзеяслоўнага кампанента налічваецца ў 57 фразеалагізмах (144 ужыванні). У большасці выпадкаў узаемазамяняльныя дзеясловы, як і назоўнікі, звязаны сінанімічнымі адносінамі. Кампаненты могуць быць абсалютнымі сінонімамі. Так, замену кампанента *пападаць – трапляць* (*папасці – трапіць*) назіраем у 6 фразеалагізмах з розным значэннем: *пападаць у рукі – трапляць у рукі* (15 ужыванняў); *папасці на вочы – трапіць на вочы* (6 ужыванняў);

<sup>5</sup> Тамсама, с. 172.

<sup>6</sup> Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, Мінск 1981–1985, т. 3, с. 34.

<sup>7</sup> Тамсама, с. 12.

*папасці ў лапы – трапіць у лапы* (4 ужыванні); *зуб на зуб не пападаў – зуб на зуб не трапляў* (4 ужыванні); *пападаць у пераплёт – трапляць у пераплёт*; *папасці пад руку – трапіць пад руку*. Супадаюць у семантычных і стылістычных адносінах наступныя фразеалагізмы і іх варыянты: *што ні кажы – што ні гавары*; *заглянуць у душу – зазірнуць у душу*; *вастрыць зубы – тачыць зубы*; *пакласці канец – палажыць канец і інш.*

Некаторыя кампаненты (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў) супадаюць у адным ці некалькіх значэннях: *выбываць са строю – выходзіць са строю* (маюць агульнае значэнне ‘выйсці са складу чаго-небудзь’); *браць <блізка> да сэрца – прымаць <блізка> да сэрца* (*браць* у 6-ым значэнні – ‘умоўна прымаць, лічыць’); *брацца за жываты – хапацца за жываты* (*брацца* ў 1-ым значэнні – ‘хапацца рукамі за які-небудзь прадмет’). Ёсць выпадкі, калі кампаненты адрозніваюцца стылістычнай прыналежнасцю: *піць кроў – высмоктваць кроў – смактаць кроў – ссаць кроў*, дзе дзеяслоў *піць* – стылістычна нейтральны, а *высмоктваць*, *смактаць*, *ссаць* – размоўныя; *лезці на ражон – ісці на ражон* (*лезці* ў адным са значэнняў – размоўны адпаведнік дзеяслова *ісці*).

Большасць дзеяслоўных варыянтаў у творах пісьменніка ўтвараюць суадносныя трывальныя пары (вар’іруюцца ў форме закончанага і незакончанага трывання): *звальваць (скідаць) з плячэй – зваліць (скінуць) з плячэй*; *адыходзіць (адступаць) на задні план – адысці (адступіць) на задні план*. Ёсць выразы, у якіх назіраецца вар’іраванне дзеяслоўнага кампанента толькі ў форме закончанага трывання: *накладваць на сябе рукі – накласці (налажыць) на сябе рукі*; *ходзіць ходырам – пайсці (захадзіць) ходырам*. Лынькоў ужывае варыянты *налажыць на сябе рукі*; *захадзіць ходырам*.

У многіх фразеалагізмах пісьменнік выбірае толькі пэўны варыянт. Напрыклад, у выразе *дух выйшаў (вылецеў, выскачыў)* двойчы выкарыстоўваецца дзеяслоў *вылецеў*, у фразеалагізмах *не ўкладваецца (не месціцца, не тоўніцца) у галаву, губляць (траціць, страчваць) галаву, вывесці (пусціць, спісаць) у расход* аўтар ужывае адпаведна варыянты *не месціцца, траціць, пусціць*. Ёсць прыклады, дзе Лынькоў выкарыстоўвае ўсе магчымыя варыянты, зафіксаваныя ў ФСБМ (Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы): *соваць (свой) нос – сунуць (свой) нос – утыкаць (свой) нос*. У сувязі з гэтым узнікае пытанне: чым абумоўлены выбар таго ці іншага варыянта? Відаць, некаторыя варыянты былі больш вядомыя пісьменніку, шырока ўжываліся і ўжываюцца ў агульнанароднай мове і ў творах іншых аўтараў. Акрамя таго, у час напісання ранніх твораў Лынькова (20–30-ыя гг.) не

існавала ўнармаваных фразеалагічных даведнікаў, а з'ява варыянтнасці фразеалагізмаў, як і сама фразеалогія, пачала распрацоўвацца мовазнаўцамі ў 50–60-ыя гады XX стагоддзя. З розных варыянтаў, якія існуюць у мове, пісьменнік інтуітыўна выбіраў той, што здаваўся больш прыдатным у пэўнай моўнай сітуацыі.

Варыянтнасць кампанентаў, суадносных з іншымі часцінамі мовы, сустракаецца радзей.

Узаемазамену кампанента-прыметніка назіраем у 10 фразеалагізмах (19 ужыванняў). Пераменныя словы радзей з'яўляюцца сінонімамі, чым гэта назіралася ў назоўнікавых і дзеяслоўных кампанентах. Часцей прыметнікавыя кампаненты не супадаюць у сваім значэнні па-за межамі фразеалагізма: *глядзець іншымі вачамі* – *глядзець новымі вачамі*; *на голым месцы* – *на пустым месцы*; *з голымі рукамі* – *з пустымі рукамі*. Пра варыянт апошняга фразеалагізма ўжо ўпаміналася ў навуковай літаратуры: *У якасці пераменных кампанентаў толькі ў рэдкіх выпадках выступаюць словы, якія па-за межамі фразеалагізма не супадаюць у адным са сваіх значэнняў ці адценняў або не ўваходзяць у адну семантычную групу. Так, немагчыма знайсці пункт сутыкнення паміж узятым на лексічным узроўні словамі пусты і голы, але ў фразеалагізме з голымі (пустымі) рукамі яны ўзаемна замяняюцца і гэта не адбываецца на вобразным стрыжні выслоўя*<sup>8</sup>. Часам этымалогія фразеалагізма дапамагае ўстанавіць прычыну ўзнікнення варыянтнасці таго ці іншага выразу. Так, фразеалагізм *на другі (задні) план* паходзіць з маўлення мастакоў, дзе ўжываюць у тэрміналагічным значэнні *першы (пярэдні) план* і *другі (задні) план*<sup>9</sup>. Лынькоў ужывае выраз *адысці на другі план* (у ФСБМ – *адысці на задні план*), які можна лічыць магчымым варыянтам, таму што ў агульнанароднай мове ўжо існуе апісаны вышэй фразеалагізм *на другі (задні) план*. Сустракаецца і аўтарская замена дзеяслоўнага кампанента – *адціснуць на задні план*.

Варыянтнасць лічэбнікавага кампанента назіраецца ў адным фразеалагізме: *да сёмага поту* – *да дзесятага поту*. Наогул, для пераменнага лічэбнікавага кампанента не характэрны сінанімічныя, метанімічныя, метафарычныя і іншыя сувязі, яго вар'іраванне даволі рэдкае і абмяжоўваецца толькі лічанымі адзінкамі, а менавіта такімі як *сем, тры, сто, сорак*<sup>10</sup>.

<sup>8</sup> І. Я. Лепешаў, *Фразеалогія ў творах К. Крапівы*, Мінск 1976, с. 22.

<sup>9</sup> І. Я. Лепешаў, *Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*, Мінск 2004, с. 235.

<sup>10</sup> Гл.: І. М. Хлусевіч, с. 37.

Займеннікавы кампанент вар'іруецца ў 4 фразеалагізмах (11 ужыванняў): *ад няма чаго рабіць – ад нечага рабіць; чаго граху таіць – што граху таіць; ва ўсякім разе – у кожным разе; няма чаго бога гнявіць – чаго бога гнявіць*.

Вар'іраванне прыслоўнага кампанента сустракаецца ў 6 фразеалагічных адзінках (8 ужыванняў), пры гэтым узаемазамяняюцца ў асноўным словы-сінонімы: *уздыхнуць вольна – уздыхнуць свабодна; бачыць наскрозь – бачыць навывіт; мякка сцэле (ды мулка спаць) – мякка сцэле (ды жорстка спаць); дагары дном – уверх дном*.

Сярод службовых часцін мовы ў 12 выпадках вар'іруюцца прыназоўнікавыя кампаненты (30 ужыванняў), якія выражаюць: часавыя адносіны (*ад цямна да цямна – з цямна да цямна*); мэтавыя (*мастацтва для мастацтва – мастацтва дзеля мастацтва*); меры і ступені (*на ўвесь дух – ва ўвесь дух; на ўвесь рост – ва ўвесь рост*); прычыны (*качацца са смеху – качацца ад смеху*). У большасці ўзаемазамяняльныя словы з'яўляюцца сінонімамі: *праз зубы – скрозь зубы; пятае праз дзесятае – пятае цераз дзесятае, цераз сілу – праз сілу і інш.* Па аналогіі з існуючымі ў мове варыянтамі прыназоўнікаў *праз – цераз* ужыты пісьменнікам выраз *пераступіць праз труп* (слоўнікавае – *пераступіць цераз труп*) можна лічыць магчымым агульнаўжывальным варыянтам.

Кампаненты-злучнікі вар'іруюцца ў 5 выпадках (8 ужыванняў): *што ні кажы – як ні кажы; як аршын праглынуў – нібы аршын праглынуў; разжоўваць і ў рот класці – разжоўваць ды ў рот класці*; часціцы – у адным (3 ужыванні): *аж пыл курыць – толькі пыл курыць*).

Назіраем таксама адначасовае вар'іраванне двух кампанентаў, суадносных з рознымі часцінамі мовы, найчасцей з назоўнікам і дзеясловам (*браць за душу – хапаць за сэрца; пападаць на кручок – трапляць на вудачку; мароз па скуры прабягаў – мароз па спіне прайшоў*); з прыназоўнікам і злучнікам (*як праз сон – нібы скрозь сон*).

У адзінкавых выпадках узаемазамяняюцца кампаненты, суадносныя з неаднолькавай часцінай мовы. Напрыклад, у фразеалагізме *не жылец* (на белым свеце) прыметнік *белы* замяняецца займеннікам *гэты*: *не жылец (на гэтым свеце)*.

Лексічная варыянтнасць назіраецца і сярод камбінаванага тыпу: лексічнай і канструкцыйна-колькаснай варыянтнасці (*што (і) казаць – што гаварыць; каб (і) духу не было – каб паху не было; папасці ў нерат (ні ўзад ні ўперад) – трапіць у нерат*); лексічнай і марфалагічнай (*глядзець іншымі вачамі – глядзець другім вокам*); лексічнай

і словаўтваральнай (*загнаць у магілу – увагнаць у зямлю; калені дрыжаць – каленкі затрэсліся*); лексічнай, словаўтваральнай і канструкцыйна-колькаснай (*на адну мінуту – на хвілінку*) і інш.

Гаворачы пра фразеалагічныя варыянты лексічнага тыпу, У. П. Жукаў зазначае, што адны з іх *могуць быць уласцівы агульнанароднай мове, а другія індывідуальныя па сваім паходжанні*<sup>11</sup> і ілюструе гэта прыкладам індывідуальна-аўтарскага варыянта з рамана Г. Нікалаевай. З такой даволі частай з’явай сустракаемся ў творах Лынькова. Усе гэтыя індывідуальна-аўтарскія разнавіднасці фразеалагізмаў можна падзяліць на дзве групы: 1) магчымыя варыянты, не зафіксаваныя ў фразеалагічных слоўніках; 2) аўтарскія варыянты, ужытыя для разнастайнасці маўлення.

Разгледзім спачатку варыянты першай групы. Іх можна лічыць магчымымі лексічнымі разнавіднасцямі па той прычыне, што пераменныя кампаненты ўступаюць у сінанімічныя сувязі або з’яўляюцца падобнымі па семантыцы. Некаторыя фразеалагічныя варыянты сустракаюцца таксама і ў іншых аўтараў, не толькі ў Лынькова. Так, магчымай лексічнай разнавіднасцю агульнаўжывальнага фразеалагізма *на справе* можна лічыць выраз *на дэле*, які зафіксаваны ў творах Якуба Коласа і Янкі Купалы. Рэдкаўжывальны лексічны варыянт *на скорую руку – на хуткую руку* назіраем ў П. Броўкі, Г. Далідовіча. Сэнсава блізкімі выступаюць дзеясловы *распраўляць – разнімаць* ў фразеалагізмах *распраўляць крылы – разнімаць крылы* (супадаюць у значэннях ‘раскрыць што-небудзь самкнутае, сапчэпленае’; ‘напружыўшы мышцы, выпрастаць, выцягнуць (часткі цела)’). Лынькоў ужывае таксама *распусціць крылы*. У фразеалагізме *пайсці ў дэле* замяняецца назоўнікавы кампанент – *пайсці ў работу*. Падобную замену маем і ў фразеалагічнай адзінцы *пусціць у дэле – пусціць у работу*. Пісьменнік у большасці выпадкаў нароўні з агульнаўжывальным лексічным варыянтам ужывае магчымыя заменнікі. Напрыклад, фразеалагізм *сэрца сціскаецца*, двойчы выкарыстаны аўтарам у сваёй звычайнай форме, 6 разоў ужываецца ў выглядзе *сэрца сцялася* (дзеясловы *сціснуць і сцяць*<sup>2</sup> маюць агульнае значэнне ‘здушыць, сцісніць (горла, грудзі)’)<sup>1</sup> і 5 разоў у форме прошлага часу *сэрца сціснулася*. Нароўні з фразеалагізмам *дзе гэта відана* Лынькоў тройчы выкарыстоўвае *дзе гэта бачана*. Ёсць выпадкі, дзе аўтар аддае перавагу не агульнаўжывальнаму варыянту, а іншаму – магчымаму. Так, пісьменнік зусім не ўжывае

<sup>11</sup> В. П. Жуков, *Русская фразеология*, с. 177.

слоўнікавы фразеалагізм *сэрца ледзянее (ледзянела)*, а 5 разоў – *сэрца халадзее (захаладала, пахаладзее)*. Дзеясловы *ледзянец і халадзец* супадаюць у значэннях ‘адчуваць холад, мерзнуць’, ‘станавіцца халодным, халаднейшым’. Яшчэ прыклады: замест фразеалагізмаў *глядзец у вочы, напасці на след* выкарыстоўваюцца іх магчымыя варыянты *зірнуць у вочы, трапіць на след*.

У большасці выпадкаў вылучэнне магчымых варыянтаў заснавана на тым, што ў фразеалагічных слоўніках ужо зафіксаваны падобныя прыклады узаемазамены кампанентаў у іншых агульнаўжывальных варыянтах. Так, у фразеалагічнай адзінцы *не бачыць белага свету* разам са стандартным ужываннем тройчы назіраем замену прыметнікавага кампанента словам *божы*; аналагічная варыянтнасць адлюстравана ў ФСБМ пры ўжыванні выразу *у (белы (божы)) свет*. Фразеалагізм *заганяць у дамавіну* (3 ужыванні) з’яўляецца магчымым варыянтам, бо ёсць ужо ў мове выраз *лажыцца (легчы) ў магілу (у труну, у дамавіну, у зямельку)*.

Такім чынам, магчымыя лексічныя варыянты, якія ёсць у творах Лынькова, але не зафіксаваныя фразеалагічнымі слоўнікамі, у значнай ступені дапаўняюць ужо існуючыя ў мове агульнаўжывальныя варыянты.

Больш складанымі з’яўляюцца варыянты другой групы, названай вышэй. Такія варыянты трэба адрозніваць ад нярэдкаў выпадкаў значна большай замены фразеалагічнага кампанента іншым словам, аўтар робіць гэта мэтанакіравана – для стварэння пэўнага стылістычнага эфекту. Так, у фразеалагізме *пачым фунт ліха* апошні кампанент змяняецца словам *гаек*. Прыклад узяты з апавядання Лынькова *Андрэй Лятун*, галоўны герой якога, стары машыніст Андрэй, параўноўвае сучаснае жыццё на чыгунцы з мінулым: *Вы вось, скажам, рамонтнікі, ведаеце хваробу кожнай шпалы. Чуць затварэе – даёш новую, тое ж самае і кастыль, і рэйка табе, і замок, і гайка, скажам, кожная ў вас не застарыцца. Дый самі вы... Што вам... скажаце хіба – кепска, працаваць нельга... Ого! Вы паспрабавалі б вось працаваць у дзевятнаццатым, у дваццатым, даведамся б, пачым фунт гаек...*<sup>12</sup> Творчае выкарыстанне гэтага фразеалагізма ўжо адзначалася ў навуковай літаратуры: *Значэнне абноўленага фразеалагізма амаль не змянілася, ён усё роўна абазначае ‘як цяжка ў бядзе, у горы’, але яго эмацыянальна-экспрэсіўнае гучанне павысілася, ён лепш*

<sup>12</sup> Міхась Лынькоў, *Поўны збор твораў*, т. 1, с. 214.

“унісваецца” ў кантэкст, чым яго прататып. Абноўленае выслоўе сваім апошнім кампанентам спараджае дадатковыя асацыяцыі ў чытача, які адчувае падтэкст, укладзены Андрэем Летуном у гэту замену, фамільярна-жартаўлівыя адносіны старога машыніста да маладых рамонтнікаў з іх г а й к а м і<sup>13</sup>.

Аўтарскія варыянты ствараюцца без пэўнай мэты і не прыводзяць да змены сэнсу фразеалагізма. У гэтай групе можна вылучыць фразеалагізмы:

1) з заменай назоўнікавых кампанентаў, якія абазначаюць часткі чалавечага цела: *гнуць <сваю> спіну – гнуць плечы; <i> касцей не збярэш – <i> зубоў не збярэш; хапацца за жываты – хапацца за бокі; прышчаміць хвост – прышчаміць нос; даць па карку – даць па хрыбту; лыпаць вачамі – лыпаць вейкамі; павесіць нос – павесіць губу; скінуць <з шыі> ярмо – скінуць <з плеч> ярмо і інш.;*

2) з заменай дзеяслоўных кампанентаў, якія маюць сэнсавую блізкасць ці ўступаюць у сінанімічныя адносіны: *сэрца ные – сэрца шчыміць; сціраць з твару зямлі – змесці з твару зямлі; абіваць парогі – аціраць парогі; як варам абдало – як варам ашпарыла; спасці з твару – сысці з твару;*

3) з заменай назоўнікавых кампанентаў, блізкіх па значэнню: *трэсці трантамі (рыззём) – трэсці лажманамі; таптаць у грязь – таптаць у балота;*

4) з заменай кампанентаў-займеннікаў: *дзіва што – дзіва то (28 ужыванняў); такой бяды – столькі тае бяды; у такім разе – у тым разе; прыметнікаў: вечная памяць – светлая памяць; божа літасцівы – божа любы; мяккае месца – далікатнае месца; прыназоўнікаў: як з рэшата – як скрозь рэшата; злучнікаў: як вады ў рот набраў – як бы вады ў рот набраў; як нічога <i> не было – нібы нічога <i> не было і інш.*

Заслугоўвае ўвагі фразеалагізм *у пух <i> прах>*, які неаднойчы ўжываецца Лыньковым як у поўнай, так і ў скарачанай форме, а таксама ў выглядзе: *у прах; у дым <i> прах>; у пух <i> ўдрыг>*. Падобнае выкарыстанне фразеалагізмаў выяўляе ўсю складанасць творчага пошуку найбольш удалага выразу. Многія пісьменнікі ва ўспамінах пра Лынькова (Максім Танк, Барыс Бур’ян, Ніл Гілевіч і іншыя) адзначалі, што мова творцы *па-народнаму сакавітая і па-мастацку строга адшліфаваная*<sup>14</sup>. Гэтага, на нашу думку, удалося дасягнуць дзякуючы

<sup>13</sup> І. Я. Лепешаў, *Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора*, Мінск 1981, с. 15–16.

<sup>14</sup> *Святло яго душы. Успаміны пра Міхася Лынькова*, Мінск 1979, с. 112.

пісьменніцкаму ўменню выбіраць патрэбныя сродкі мастацкай выразнасці, у тым ліку і фразеалагізмы, што і стварае арыгінальны аўтарскі стыль.

Сярод праілюстраваных тыпаў лексічнай варыянтнасці ў творах пісьменніка сустракаем і дыялектныя варыянты. Так, выраз *не абяры бога з'яўляецца* магчымым дыялектным варыянтам фразеалагізмаў *не давадзі бога, не дай бога*. Шмат сярод дыялектных фразеалагізмаў кленічаў (выразаў, якія выражаюць адмоўнае пажаданне каму-небудзь): *каб на яго (на вас) звод, каб на яго (на цябе) нарад, каб на яго (на цябе, на вас, на іх) немач, каб на цябе немарак, каб на цябе чэмер і інш.* Фразеалагізм *пранцыносяць* выступае як дыялектны, сінанімічны з літаратурнымі *ліха носіць, хвароба носіць, халера носіць*. У “Слоўніку дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны” фіксуецца фразеалагізм з гэтым жа кампанентам *пранцы*: *пранцы яго ведаюць; пранца яго ведае* са значэннем ‘невядома’<sup>15</sup>.

Сустракаюцца і жаргонныя выразы *бузу церці* (‘паводзіць сябе здзірыста, уносячы бязладдзе ў што-небудзь’), *лізаць зад*, якія апраўдана не ўключаюцца ў ФСБМ.

Такім чынам, у творах М. Лынькова, як і ўвогуле ў фразеалогіі, тып лексічнай варыянтнасці самы шматлікі. Тлумачыцца гэта тым, што кампаненты фразеалагізмаў, якія маюць варыянты, паходзяць са слоў свабоднага ўжывання. Аналіз агульнаўжывальных і індывідуальна-аўтарскіх варыянтаў паказаў, што вар’іруемыя кампаненты могуць уступаць у сінанімічныя, метафарычныя, сінекдахічныя адносіны. Дзякуючы пісьменніцкаму пошуку неабходнага выразу фразеалагічны запас беларускай мовы папоўніўся новымі магчымымі лексічнымі варыянтамі, дагэтуль не зафіксаванымі ў слоўніках.

## SUMMARY

Lexical variants of phraseological units in the works of Mikhas Lynkov are analyzed in the article. All the lexical variants in the author's works can be divided into two groups: 1) common; 2) individually author's, in their turn subdivided into a) the possible lexical variants, which have been not fixed in phraseological dictionaries; b) the author's variants, created by the writer on the basis of common phraseological units without a definite purpose. The analysis of lexical variants revealed, that the components of the majority of phraseological units are bound with synonymic relations.

<sup>15</sup> М. А. Даніловіч, *Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны*, Гродна 200, с. 157.